

Sociology & Cultural Research Review (SCRR)

Available Online: <https://scrrjournal.com>

Print ISSN: 3007-3103 Online ISSN: 3007-3111

Platform & Workflow by: [Open Journal Systems](https://doi.org/10.5281/zenodo.21954153)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21954153>

"Sight" and "Vision" in the Poetry of Sultan Bahu: From Outer Seeing to Inner Insight

سلطان باہودی شاعری وچ ”نظر“ تے ”دیدار“: ظاہری بصارت توں باطنی بصیرت تک

Dr. Dilshad Rasool

Lecturer, Department of Punjabi, Govt. Graduate College Shahkot, Nankana Sahib.

kissana01@gmail.com

Abstract

This study examines the ideas of sight, vision and spiritual perception in the Punjabi poetry of Sultan Bahu. It focuses on how physical seeing develops into inner awareness through the heart, the guidance of the spiritual mentor, remembrance, love and the removal of inner veils. The study uses close textual reading of selected verses that contain images of eyes, seeing, the heart, the guide, presence, unveiling and vision. These verses are also read in the light of Quranic references and studies on Sufi thought. The analysis shows that Sultan Bahu does not treat vision as a simple act of the eyes. For him, true seeing begins when the heart becomes awake and the seeker moves beyond outward appearance. The spiritual mentor plays an important role by directing the seeker toward deeper awareness. The study further shows that vision reaches its highest stage when self centeredness weakens and the seeker experiences presence, recognition, and inner unity. It concludes that Sultan Bahu presents a clear spiritual journey from outward sight to inward insight, making vision a central part of his mystical thought.

Keywords: Sultan Bahu, Vision, Spiritual Perception, Inner Awareness, Spiritual Mentor, Sufi Poetry, Mystical Thought.

پنجابی صوفی شاعری دی ریت وچ سلطان باہودا وکھریاں ایس گل وچ ہے کہ اوہ دقیق صوفیانہ تجربے نوں عام پنجابی بولی، روزمرہ علامتاں تے انسانی حواس نال وابستہ تصویریں دے ذریعے بیان کردے نیں۔ اوہناں دے ابیات وچ دل، اکھ، ویکھنا، چشماں، اندر، باہر، حجاب تے دیدار بار بار سامنے آؤندے نیں۔ ایہہ اکھ وکھرے وکھرے استعارے نہیں بلکہ انہاں نوں اکٹھا پڑھیا جاوے تاں اک ایسی روحانی علمیات سامنے آؤندی ہے جتھے سوال صرف ایہہ نہیں رہندا کہ انسان کیہ ویکھدا ہے بلکہ ایہہ وی ہے کہ اوہ کیس حالت وچ ویکھدا ہے۔ ویکھن دے عمل نال اوہدی اپنی ہستی کیس طرحاں بدل جاندی ہے۔

سلطان باہودی پنجابی شاعری دی مقبولیت تے زبانی ترسیل بارے اجوکی علمی اشاعت وی اہم شہادت دیندی ہے۔ جمال ہے۔ ایلیاس (Jamal J. Elias) دی مرتبہ مترجم کتاب، جیہڑی جامعہ کیلیفورنیا پریس ولوں 1998ء وچ شائع ہوئی، سلطان باہودے 115 پنجابی ابیات نوں انگریزی قاری تیک اپڑاندی ہے۔ ایہہ کتاب ایس گل ول اشارہ کردی ہے کہ باہودا کلام نسل در نسل گائیکی تے زبانی ریت دے ذریعے زندہ رہیا۔ ایہہ زبانی جہت خاص طور اُتے ”ہو“ دی تکرار، سُنن تے ویکھن دے باہمی رشتے تے روحانی حضوری دے احساس نوں سمجھن وچ مدد دیندی ہے۔⁽¹⁾

قرآن مجید وی ظاہری اکھ تے باطنی ادراک وچ فرق قائم کردا ہے۔ سورۃ الحج وچ آؤندا ہے کہ اصل اندھا پن اکھاں دا نہیں بلکہ سینیاں اندر موجود دلاں دا ہندا ہے۔⁽²⁾ ظاہری نظر اپنی تھیں موجود ہے پر حقیقی سیہان دل دی بیداری، عشق، ذکر تے مرشدی تربیت نال وابستہ ہو جاندی ہے۔ ’بصر‘ ظاہری اکھ نال ویکھن دی صلاحیت ول اشارہ کردا ہے، جد کہ ’بصیرت‘ حقیقت دی اندر لی سیہان تے فہم نال وابستہ ہے۔ صوفی ریت وچ دل محض جذبے دما مقام نہیں رہندا بلکہ معرفت، یاد تے روحانی شعور دما مرکز بن جاندی ہے۔ شمل (Schimmel) دی کلاسیکی کھوج اسلامی تصوف وچ دل، عشق، ذکر، مرشد تے فنا نوں روحانی سفر دے بنیادی عناصر دے طور اُتے بیان کردی ہے۔⁽³⁾

’دیدار‘ اکھر دامفہوم وی صرف جسمانی نگاہ تیک محدود نہیں رہندا۔ پنجابی ابیات وچ دیدار نوں صرف محبوب دے چہرے دار و مانوی نظارہ سمجھنا باہودے وسیع صوفیانہ نظام نوں محدود کر دیندا ہے۔ ایس کھوج وچ دیدار نوں تن جڑیاں ہوئیاں جہتاں وچ پڑھیا گیا ہے: پہلی، محبوب یاں مرشد دل شدید توجہ، دوجی دل اُتے پئے غفلت تے خودی دے پردیاں دا ہٹنا، تیسری محبوب دی موجودگی دا ایسا شعور جیہڑا وقتی مشاہدے توں آگے ودھ کے ’حضور‘ دی کیفیت اختیار کر لیندا ہے۔

گارثیا (Garcia) نے سلطان باہودے منتخب 70 ابیات دے لفظی تے موضوعاتی شمار دے ذریعے اوہناں دے تصور عشق دی درجہ بندی پیش کیتی۔ اوہدے تیاں وچ عشق دے اثرات، وحدت، خدا، قربانی، ایمان، ظاہر ہون والی محبت، یاد تے رہنما نمایاں موضوع بن کے سامنے آندے نیں۔⁽⁴⁾ شوکت حیات نے پنجابی آتے فارسی شاعری وچ عشق دے تصور نوں زیر بحث لیاندے ہوئے عشق نوں انسانی وجود دی معنوی تکمیل نال جوڑیا ہے۔ اوہدے حوالیاں وچ ’ابیات باہو‘ دیاں کئی تھاواں تے فارسی دیوان شامل نیں۔ جیس توں ایہہ واضح ہندا ہے کہ باہودی پنجابی تے فارسی فکری دنیا وچ عشق الگ الگ دائرے نہیں بلکہ اک دوجے نال میل کھاندے نیں۔⁽⁵⁾ ناچ، سہیتوتے قریشی دی معیاری کھوج منتخب شعری اقتباساں دے ذریعے باہودی شاعری وچ الہی محبت، روحانی بیداری، انسانی تجربے تے مقامی استعاریاں نوں واضح کر دی ہے۔ اوہناں دا زور سماجی تے اخلاقی جہتاں اُتے ہے پر اوہدی کھوج ایہہ گل بکھیری کر دی ہے کہ باہو وزمرہ دنیادیاں علامتاں نوں روحانی معنی دی سطح تیک چک لیندے نیں۔⁽⁶⁾ موجودہ کھوج ایس علمی گل بات نوں آگے ودھاندے ہوئے بصری لفظاں نوں مرکزی اکائی بناؤندی ہے۔

ایہہ کھوج بنیادی طور اُتے معیاری نوعیت دی ہے تے منتخب ابیات دے قریبی متنی، معنیاتی تے سیاقی مطالعے اُتے قائم ہے۔ پنجابی متن لئی سید نذیر احمد دے مرتبہ کلام سلطان باہو نوں بنیادی مطبوعہ ریت دے طور اُتے سامنے رکھیا گیا ہے۔ اجو کے تقابلی حوالے لئی جمال جے۔ ایل یاس دی مرتب و مترجم کتاب وی شامل ہے۔ ابیات دا انتخاب مقصدی ہے اوہ مقام چنے گئے نیں جتھے اکھ، چشماں، ویکھنا، دکھالی، ظاہر، اندر، دل، قلب، پچھان، حجاب، حضور، مرشد تے دیدار براہ راست یاں قریبی معنوی رشتے وچ موجود نیں۔ طریقہ کار دے تن مرحلے نیں:

- پہلے ہر بیت وچ بصری تے قلبی لفظاں دی شناخت
 - دوسرے، اوہناں لفظاں دے باہمی تعلق دی تشریح
 - تیسرے، وکھرے وکھرے ابیات نوں اکٹھا پڑھ کے ظاہری بصارت توں بصیرت، دیدار، حضور تے فنا تیک معنیاتی حرکت دی تشکیل۔
- قرآنی اشارات تے تصوفی کھوج نوں متن اُتے کوئی بیرونی نظریہ مسلط کرن دی بجائے معاون فکری پچھو کڑ دے طور اُتے ورثا گیا ہے۔
ظاہر	ویکھاں	جانی	تائیں،	نالے	اندر	سینے	ہو
برہوں	ماری	میں	پھراں،	میں	تے	ہسن	لوک
دل	دے	وچوں	میں	شوہ	پایا،	لوکیں	جان
کبے	فقیر	میراں	دا	باہو،	اندر	دلاں	خزینے
- ہو (7)

ایہہ بیت کھوج دے موضوع دی مڈھلی کنجی ہے۔ پہلی سطر وچ ’ظاہر‘ تے ’اندر‘ اک ای شعری ساہو وچ جڑ کے آؤندے نیں۔ شاعر ظاہری دنیا نوں ختم نہیں کردا بلکہ ویکھن دیاں دو پر تاں بنا دیندا ہے۔ محبوب ظاہر وی ہے تے اندر وی۔ اصل سوال محبوب دے مقام دا نہیں بلکہ طالب دی سمجھ دی حالت دا ہے۔ دوجی سطر وچ ’نابینے‘ دا اکھر طنزیہ قوت رکھدا ہے۔ جیہڑے لوک ظاہری اکھ نال ویکھدے نیں اوہ شاعر دی باطنی کیفیت نوں نہ سمجھن کر کے آپ ’نابینا‘ قرار پاؤندے نیں۔ ایتھے اٹھاپن جسمانی نقص نہیں بلکہ حقیقت دی سیہان توں محرومی ہے۔ ’دل دے وچوں میں شوہ پایا‘ باہر دی تلاش نوں رد نہیں کردا بلکہ روحانی سیہان دامن کر اندر قائم کر دے۔ بیت دی ساخت دس دی ہے کہ ظاہری سفر اپنی تھاں پر محبوب دی حقیقی معرفت دل دے جاگنے نال جڑی ہوئی ہے۔ ایس نقطے توں باہودی ’نظر‘ جسمانی مشاہدے توں قلبی ادراک ول مڑ دی ہے۔

جو	دم	غافل	سو	دم	کافر،	مرشد	ایہ	پڑ پایا	ہو
سُنیا	سخن	گیاں	کھل	اکھیں،	چت	مولا	دل	لایا	ہو
کیتی	جان	حوالے	رب	دے،	ایسا	عشق	کمایا	ہو	ہو

مرن تھیں اگے مر گئے باہو، تاں مطلب نوں پایا ہو (8)

ایس بیت وچ اکھ کھلن دی وجہ کوئی ظاہری روشنی نہیں بلکہ 'سخن' ہے۔ مرشد اکلام کن سن دا ہے پر نتیجہ اکھ اُتے ظاہر ہندا ہے گھیاں کھل اکھیں۔ 'سُننا معرفت دا دروازہ بن دا ہے، اکھ بیدار ہندی ہے تے 'چت' مولاول متوجہ ہو جاندا ہے۔ ایہتھے اکھ اک ویکھن والے حصے توں ودھ کے شعور دی علامت ہے۔ ایس پورے سلسلے وچ مرشد معلومات دین والا استاد نہیں بلکہ ادراک دی سمت بدلن والا رہنما بن دا ہے۔ گارثیادی کھوج وچ وی رہنماتے ذکر نوں باہو دے تصورِ عشق دے باقاعدہ عناصر وچ شمار کیتا گیا ہے۔⁽⁹⁾ مرن تھیں اگے مر گئے، فنا دی مڈھلی معنوی تیاری ہے۔ دیدار دی راہ وچ صرف نظر دا کھلنا کافی نہیں، ویکھن والے دی خود مرکزیت وی ہونی ہے۔ ایس لئی باہو دی بصیرت محض زیادہ معلومات نہیں بلکہ وجودی رخ دی تبدیلی وی ہے۔

دل	دریا	سمندروں	ڈونگھے،	کون	دلاں	دیاں	جانے	ہو
وچے	بیڑے،	وچے	جھیڑے،	وچے	ونجھ	مہانے	ہو	ہو
چوداں	طبق	دلے	دے	اندر،	تنبو	وانگن	تانے	ہو
جوئی	دل	دا	محرم	ہووے،	سوئی	رب	پچھانے	ہو (10)

ایس بیت دی آخری سطر 'نظر' دے موضوع نوں 'پچھان' دی سطح تک لے جاندی ہے۔ ویکھنا تے پچھاننا گل نہیں۔ اکھ منظر نوں حاصل کر سکدی ہے پر حقیقت دی معنوی شناخت دل نال تعلق رکھدی ہے۔ "دل دا محرم" اوہ ہے جیہڑا اپنے اندر دے راز، خواہش، غفلت تے طلب نوں سمجھدا ہے۔ باہو دے مطابق ایس اندر لی واقفیت نال رب دی پچھان دادر کھلدا ہے۔ دل نوں سمندر توں وی ڈوہنگا آکھنا انسانی باطن دی وسعت نوں ظاہر کر دا ہے۔ ایہتھے 'چوداں طبق' ساون دی علامت دل نوں اک جہان بنا دیندی ہے۔ ایس لئی باہو دی شاعری وچ دل باطنی اکھ، معرفت دا مقام تے حقیقت دی سیہان دامیدان تنبو بن جاندا ہے۔ گارثیادے تجزیے وچ دل تے اوہدے متعلق اکھراں دی نمایاں تکرار سامنے آؤندی ہے۔ اوہ 70 منتخب ابیات وچ دل نال جڑی صورتاں نوں 30 مرتبہ شمار کردی ہے۔⁽¹¹⁾ ایہہ شریاتی مشاہدہ موجودہ مٹی قرأت نوں تقویت دیندا ہے کہ دل باہو دی شعری دنیا دا حاشیائی استعارہ نہیں۔

قلب	نہ	بلیا	تاں	کیہ	ہویا،	ہویا	ذکر	زبانی	ہو
قلبی،	روحی،	منفی،	سری،	سبھے	راہ	حیرانی	ہو	ہو	ہو
شاہ	رگ	تھیں	نزدیک	جو	رہندا،	یار	نہ	ملیا	جانی
نام	فقیر	تنھان	دا	جیہڑے	وٹن	لا	مکانی	ہو (12)	ہو

ایس بیت وچ ظاہر تے باطن دا فرق عبادتی زبان اندر سامنے آؤندا ہے۔ ذکر زبان اُتے موجود ہو سکدا ہے پر جے 'قلب نہ بلیا' تاں روحانی تبدیلی وقوع پذیر نہیں ہوتی۔ باہو عمل دی ظاہری صورت دی نفی نہیں کردے اوہ ایس صورت دی باطنی تاثیر دا سوال اٹھاؤندے نیں۔ 'شاہ رگ تھیں نزدیک' واضح طور اُتے قرآن دی قرب والی معنوی فضا نوں یاد کراندا ہے؛ 'اسیں انسان نوں اوس دی شہ رگ توں وی ودھ نیڑے ہاں'۔⁽¹³⁾ حقیقت غائب نہیں دل غافل ہے۔

ایہ	تن	میرا	چشماں	ہووے،	مرشد	ویکھ	نہ	رچاں	ہو
لوں	لوں	دے	لکھ	لکھ	چشماں،	ہک	کھولاں	ہک	کچاں
آیتاں	ڈٹھیاں	صبر	نہ	آوے،	ہور	کتے	دل	بھجیاں	ہو
مرشد	دا	دیدار	ہے	میںوں،	لکھ	کروڑاں	تچاں	ہو (14)	ہو

ایہہ بیت سلطان باہو دے کلام وچ دیدار دی سبھ توں طاقتور شعری تصویراں وچوں اک ہے۔ 'ایہ تن میرا چشماں ہووے' وچ صرف اکھاں دی تعداد و دھواؤں داما بالغہ نہیں بلکہ پورے جسم نوں ادراک وچ بدلن دی تمنا ہے۔ طالب چاہندا ہے کہ اوہد ہر وال، ہر حصہ تے ہر لمحہ ویکھن دی صلاحیت بن جاوے۔ 'وکیچ نہ رتجاں' ایس دیدار دی ناآسودگی نوں ظاہر کردا ہے۔ عام نظر کسے شے نوں ویکھ کے بھر سکدی ہے پر عشق دی نظر ویکھن نال ہو ریسی ہو جاندی ہے۔ جتنی حضوری و دھدی ہے، طلب گھنڈی نہیں۔ مرشد دے کردار نوں دوپرتاں نال پڑھنا ضروری ہے۔ ایس بیت وچ مرشد دیدار دامر کزے پر پچھلے بیت 'ننیا سخن گیاں کھل اکھیں' وچ مرشد اوہ ہستی ہے جیڑی طالب دی اکھ کھولدی ہے۔ آخری سطر دا جج نال تقابل فقہی ثواب دی عددی پیمائش نہیں بلکہ شعری مبالغہ ہے۔ علمی قرأت لئی ضروری ہے کہ ایس طرحاں دے مصرعیاں نوں فقہی حکم دی بجائے صوفیانہ شعری اسلوب دے اندر سمجھیا جاوے۔

باہو	باغ	بہاراں	کھڑیاں،	زرگس	ناز	شرم	دا	ہو
دل	وچ	کعبہ	صحی	کیتوسے،	پاکوں	پر	دا	ہو
طالب	طلب	طواف	تمای،	حب	حضور	حرم	دا	ہو
گیا	حجاب	تھیوسے	حاجی،	بخشش	راہ	کرم	دا	ہو (15)

ایس بیت وچ 'حجاب' دیدار دی ضد دے طور اُتے سامنے آؤندا ہے۔ دل، کعبہ، طواف، حضور تے حجاب اک ہی معنوی میدان وچ اکٹھے ہو جاندے نیں۔ باہو خارجی عبادت دی نفی نہیں کردے اوہ عبادت دی روحانی معنویت نوں دل دی حضوری نال جوڑ دے نیں۔ بے دل غافل ہے تاں ظاہری حرکت اپنے مقصد توں دور ہو سکدی ہے تے بے دل حاضر ہے تاں عبادت اندر لی تبدیلی پیدا کر دی ہے۔ 'گیا حجاب' دا مطلب مادی پردہ ہٹنا نہیں بلکہ غفلت، خودی، بے توجہی تے ظاہر بنی دے پردے داکم ہونا ہے۔ 'حب' حضور' دیدار نوں لحاظی نظارے توں اگے لے جاندے ہے۔ حضور ایسی بیدار حالت ہے جتھے محبوب دی یاد طالب دے شعور نوں مسلسل سمت دیندی ہے۔ ایس لئی دیدار دی پختہ صورت 'وکیچ لیا' نہیں بلکہ 'حاضر رہنا' ہے۔

دل	تے	دفتر	وحدت	والا،	دائِم	کریں	مطالیہ	ہو
ساری	عمران	پڑھدیاں	گزری،	جھلاں	دے	وچ	جالیا	ہو
اکو	اسم	اللہ	دا	رکھیں،	ایہو	سبق	کما	ہو
دوئیں	جہان	غلام	تنھان	دے،	جیں	دل	رب	ہو (16)

ایتھے ویکھن دی زبان براہ راست موجود نہیں پر بصیرت دی ساخت ہو ر نکھر کے سامنے آؤندی ہے۔ دل خود 'دفتر وحدت' بن جاندے ہے۔ باہو مطالعے دی نفی نہیں کردے اوہ علم نوں دل دی تبدیلی نال جوڑن دی شرط رکھ دے نیں۔ 'سبق کما لیا' خاص طور اُتے اہم ہے۔ سبق پڑھیا جاسکدا ہے، یاد کیتا جاسکدا ہے پر باہو اوہنوں 'کمان' دی گل کر دے نیں۔ ایس طرحاں علم عمل، کیفیت تے وجودی تجربے وچ بدلدا ہے۔ ایہو تبدیلی بصارت تے بصیرت دا فرق وی واضح کر دی ہے۔ منظر اکھ نوں ملدا ہے پر معنی اوس ویلے پیدا ہندا ہے جدوں اوہ دل وچ کمایا جاوے۔

الف	احد	جد	دتی	دکھالی،	از	خود	ہویا	فانی	ہو
قرب،	وصال،	مقام	نہ	منزل،	نہ	اتھ	جسم	نہ	ہو
نہ	اتھ	عشق	محبت	کائی،	نہ	اتھ	کون	مکانی	ہو
عینوں	عین	تھیوسے	باہو،	سر	وحدت	سبجانی			ہو (17)

’دُئی دکھالی‘ دیدار دی زبان ہے پر اگلی ہی ترکیب ’از خود ہو یافانی‘ دیکھن والے دی حالت بدل دیندی ہے۔ عام مشاہدے وچ دیکھن والا قائم رہندا ہے تے شے اوہدے سائے موجود ہندی ہے۔ باہو دے ایس بیت وچ اصل روحانی واقعہ ایہہ ہے کہ دیکھن والے دی خود مرکزیت کم ہو جاندی ہے۔ ’عینوں عین‘ نوں سادہ فلسفیانہ مساوات وچ تبدیل کرنا احتیاط توں خالی ہووے گا۔ شعر خود ’فنا‘ دا قرینہ فراہم کردا ہے۔ ایس لئی ایتھے زور انسان دے خدائی دعوے اُتے نہیں بلکہ خودی دے پر دے دے زوال تے وحدت دے راز دے تجربے اُتے ہے۔ باہو دی فارسی تصنیف ریت وچ ’عین الفقر‘، ’قرب دیدار‘ تے ’دیدار بخش‘ ورگے عنوان وی ایس فکری فضا دی وسعت ظاہر کر دے نیں۔ دیدار دی ایہہ آخری سطح اک اہم الٹ پھیر پیدا کردی ہے۔ ابتدا وچ طالب حقیقت نوں دیکھنا چاہندا ہے، آخر وچ اوہدی اپنی ’میں‘ ای سوال بن جاندی ہے۔ ایس طرحاں باہو دے کول کامل بصیرت دی راہ نظر نوں تیز کرن تالوں ودھ خودی دے حجاب نوں ہلکا کرن دی راہ ہے۔

سلطان باہو دے ابیات دی اک نمایاں صوتی خصوصیت ہر مصرعے دے آخر اُتے ’ہو‘ دی تکرار ہے۔ باہو دے کلام دی زبانی تے موسیقائی ترسیل دی ریت ایس صوت نوں محض قافیے دی تھان اک ذکر فیضا عطا کردی اے۔ ’دیکھ نہ رجاں ہو‘، ’کھل اکھیں ہو‘، ’رب پچھانے ہو‘ تے ’گیا حجاب ہو‘ ورگیاں ساختاں وچ بصری تے قلبی معنی آواز دے تسلسل نال جڑ جاندے نیں۔

منتخب ابیات نوں اکٹھیاں پڑھیا جاوے تاں باہو دی روحانی بصیرات دے بیچ باہم مربوط درجے سائے آؤندے نیں۔ ایہہ کسی صوفی سلسلے دی رسمی درجہ بندی نہیں بلکہ موجودہ مبنی مطالعے توں اخذ کیتی تشریحی ترتیب ہے:

- پہلا درجہ: ظاہری بصارت: ’ظاہر دیکھاں‘؛ انسان خارجی دنیائے محبوب دے نشان دیکھدا ہے۔
- دو جا درجہ: بیداری: ’سُنیا سخن گیاں کھل اکھیں‘؛ مرشد دی تعلیم غفلت نوں توڑدی ہے۔
- تین جا درجہ: قلبی بصیرت: ’جوئی دل دا محرم ہووے‘، سوئی رب پچھانے‘؛ دیکھن توں پچھان ول سفر۔
- چوتھا درجہ: دیدار تے حضور: ’مرشد دیکھ نہ رجاں‘ تے ’گیا حجاب‘؛ طلب، تربیت تے پردے دا ہٹنا۔
- پنجواں درجہ: فنا: ’از خود ہو یافانی‘؛ دیکھن والے دی خود مرکزیت دا زوال تے وحدت دے راز دی آگہی۔

ایس ترتیب دا اہم پہلو ایہہ ہے کہ ہر اگلا درجہ پچھلی سطح نوں منسوخ نہیں کردا بلکہ اوہنوں گورھا کردا ہے۔ اکھ بند نہیں ہندی، اکھ دی معنویت بدل دی ہے۔ ظاہری بصارت باطنی بصیرت وچ جذب ہو کے دیکھن دے عمل نوں اخلاقی، روحانی تے وجودی معنی عطا کردی ہے۔

سلطان باہو دی پنجابی شاعری وچ ’نظر‘ تے ’دیدار‘ دا مطالعہ اوہناں دے صوفیانہ فکری اک بنیادی جہت نوں واضح کردا ہے۔ منتخب ابیات وچ دیکھن دی زبان ظاہری اکھ توں شروع ہندی اے، پر جلد ہی دل، مرشد، ذکر، حضور، حجاب تے فنا نال جڑ کے اک وسیع روحانی عملیات تشکیل دیندی ہے۔ ’ظاہر دیکھاں‘ اکھ تے اندر دے دوا دے قائم کردا ہے۔ ’سُنیا سخن گیاں کھل اکھیں‘ مرشد دے سخن نوں شعوری بیداری دا وسیلہ بناؤندا ہے۔ ’دل دا محرم‘، سیہان نوں قلب نال جوڑدا ہے۔ ’مرشد داد دیدار‘ پورے جُستے نوں نظر بناو دی طلب ظاہر کردا ہے۔ ’گیا حجاب‘ دیدار دی شرط دے طور اُتے اندر لے پردے دے خاتمے نوں سائے لیاؤندا ہے اُتے ’از خود ہو یافانی‘ ایہہ دسد اے کہ آخری رکاوٹ خود دیکھن والے دی خود مرکزیت ہو سکدی ہے۔

ایس بنیاد اُتے اسیں ایہہ نتیجہ اخذ کر سکدے ہاں کہ سلطان باہو دے ہاں دیدار جسمانی نگاہ دی غیر معمولی طاقت داناں نہیں۔ ایہہ دل دی صفائی، مسلسل یاد، عشق دی شدت، مرشدی تربیت، غفلت دے خاتمے تے خودی دے حجاب دے کم ہون نال وابستہ باطنی آگہی ہے۔ حقیقت دور نہیں، انسان دی نگاہ پردہ دار ہے۔ روحانی سفر حقیقت نوں قریب لیاو دی بجائے نگاہ نوں پاک، دل نوں بیدار تے خودی نوں نرم کرن دا سفر بن جاند اے۔

ایس مطالعے توں اگلی کھوج لئی دور استے وی کھلے نیں۔ پہلا باہو دے پورے پنجابی کلام وچ اکھ، نور، دیکھن، دل، حضور تے حجاب دی باقاعدہ لفظی تے معنیاتی نقشہ بندی کیتی جاسکدی ہے۔ دوجا سلطان باہو دی ’روحانی بصیرات‘، دابا فرید، شاہ حسین، بلے شاہ تے خواجہ غلام فرید دے کلام نال تقابلی مطالعہ پنجابی صوفی شاعری وچ بصیرت دی اک وسیع روایت سائے لیا سکدا ہے۔

حوالے:

1. Elias, Jamal J. *Death before Dying: The Sufi Poems of Sultan Bahu*. Edited and translated (Berkeley: University of California Press, 1998) 12-16
2. Qadri, Dr. M. Tahir-ul. *Al Quran, Surah Al-Hajj; Verse No.46* (Lahore: Minhaj Al Quran Publications, 2012) 527
3. Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975) 130-148 and 167-186
4. García, María Isabel Maldonado. *Frequency Counts in South Asian Poetry; Sultan Bahu's Concept of Mystical Love* (Lahore: South Asian Studies(PU), Vol.29, No. 1, 2014) 333-344
5. Shoukat Hayat. *Hazrat Sultan Bahu Di Punjabi Tay Farsi Sha'eri wih Ishaq Da Tsawer* (Lahore: Khoj V.2 No.46, 2024) 45-52
6. Naich, M. B., Sahito, M. S., & Qureshi, A. *Sultan Bahu's Poetry: A Sociological Analysis of Sufi Poems* (Annals of Human and Social Sciences, Vol4, No.3, 2023) 645-651
7. Ahmad, Dr. Syed Nazir. *Kalam-e-Sultan Bahu: edited* (Lahore: Packages Ltd, 1981) 56
8. Ibid, p:29
9. García, María Isabel Maldonado. *Frequency Counts in South Asian Poetry; Sultan Bahu's Concept of Mystical Love* (Lahore: South Asian Studies(PU), Vol.29, No. 1, 2014) 333-344
10. Ahmad, Dr. Syed Nazir. *Kalam-e-Sultan Bahu(edited)* (Lahore: Packages Ltd, 1981) 40
11. García, María Isabel Maldonado. *Frequency Counts in South Asian Poetry; Sultan Bahu's Concept of Mystical Love* (Lahore: South Asian Studies(PU), Vol.29, No. 1, 2014) 333-344
12. Ahmad, Dr. Syed Nazir. *Kalam-e-Sultan Bahu(edited)* (Lahore: Packages Ltd, 1981) 69
13. Qadri, Dr. M. Tahir-ul. *Al Quran, Surah Qaaf; Verse No.16* (Lahore: Minhaj Al Quran Publications, 2012) 830
14. Ahmad, Dr. Syed Nazir. *Kalam-e-Sultan Bahu(edited)* (Lahore: Packages Ltd, 1981) 10
15. Ibid, p:12
16. Ibid, p:39
17. Ibid, p:4